

Koolikirjandus nr. 1

**Wene keele uue kirjawiisi
== reeglid ja alused ==**



Geesti Kirjastuse Ühisus
Petrograd, Fontanka 27

Koolikirjandus nr. 1

P. Sepp.

Wene keele uue kirjawiisi reeglid ja alused



Eesti Kirjastuse Ühisus, Petrograd, 1922

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

41653

Digefirjutamise alused.

Igal digefirjutamise viisil on kaks alust: foneetiline ja etümoloogiline. Foneetiline nõuab, et sõna just nõnda kirjutataks kui räägitakse, s. o. tähed peavad oma järjestikus ja kõlariigis sõna häälikutele vastama. Etümoloogiline alus hoiab alles endisi ajaloolisi sõnatuletuse vorme, seob kokku endist väljaütlemist praeguseaegse kirjutamisega ja tarvitab kirjamärkides muistiseid jäljendusi. Esimesest tunne keele kõlariigist, teisest — keele ajaloolisest väljaarenemisest. Mõlemaid aluseid tunnistab iga kirjavii, kuid selle ehk teise keele iseäraldused nõuavad ühele poolele sagedasti ülekäalu.

Endine Vene keele kirjavii oli üliõdime etümoloogilisele alusele annud, mis keelenurimise edenemisega uusi evolutsioone, seadusi ja ülesandeid sünnitas. Teine alus nõudis omale samasuguseid õigusi ja järeldamist iseäranis selle, kus teatav väljaütlemine oli murrakutes juba ühiseks saanud ja kus etümoloogiline põhjendamine õppijatele üliõigseid raskesti tekitas.

Kunnamagi vastolu korraldamine oligi viimse kirjavii ümendamise põhjusel.

Praegu Venemaal maksma pandud kirjavii andis ülekäalu foneetilisele alusele.

I.

Tähtede firjutamine.

T ä h t и.

Endises Wene tähestikus oli häälikul „и“ neli kirjamärki: и, и, и, ja в. Wiimne leidis greeklastelt laenatud sõnades, nagu мвро, свод, символ. Et ta Wene keeles foneetiliselt täiesti и-ga ühte sulas ja tarvitamine juhuslikult laadi kandis (sama õigusega ta oleks pidanud seisma sõnades, nagu: система, типография j. t.), siis heideti ta 1885. a. Wene tähestikust välja (afad. J. Groti kirjamärgi parandusel).

Täht и tuli ette kõige wanemates Wene käsikirjades ridade lõpul jään kohal, kus и jaots wähe ruumi oli. Pärastpoole hakati teda tarvitama täishäälikute ja poolhääliku и ees. Kuid siin tekkis pea palju erandid, mis õigekirjutamisest raskendasid ja keeleõppijale ülepääsemataks jäid. Sõnade liitumise puhul, kui esimene sõna selle häälikuga lõpeb ja järgmine lõwa täishäälikuga algab, kirjutati reeglifordiselt и: пятиоконный, десятиаршинный; wõõrakeelsetes liitumistes aga — ford nii, ford teisiti: пятиэтажный, патриарх. Wahel anti ühele liidule eesõigus и-ga esineda, teisele mitte: приучить, приокреть, ниоткуда. Tegeline tähtsus oli и-л juur sõnas мир (maailm), kuna мир (rahu) и-ga kirjutati. Kuid tuletsõnades sündis segadusi. Владимир, näit. kirjutati ka Вдадмир, kuna wanades wenekeelsetes käsikirjades ainult Владимир ja Владимър ette tuleb. Et mõistete wahel lause sisust selgub, siis kaob isenesest mainitud erandi praktiline wajadus.

Teised tähed, и ja и, olid wõrdlemisi otstarbekohasemad. и, kui lühendatud и, on wäljajutlemises hästi kuulda ja alati rõhust waba: война; пойти — поить; мой — мои.

Kirjamärfide arvu lühendamise puhul pidi eesõigus n wormile andma, sellep., et 1) i-le pää panemine tulutab rutulises kirjutamises aega ja juhib kae kirjutusjoonelt kõrwale, 2) et kahe i kooskirjutamist (приискать) oleks tervesti ü-ga ära wahetada wõidud, mis omakord oleks wiimse wormimuutuse wälja kutsunud.

Seepärast on Wene unendatud kirjawiißist täht i wälja jäetud ja tema asemele igal pool и wõetud: учение, Россия, пиявка, Иоанн, высокий.

Täht k.

Kiriku-Slaawi ja Wene keeles olid k ja e wanasti tats iseseiswat täishäälikut, millel foneetiline wahе oli. Nja joosful kadus see wahе niiwõrd ära, et juba XI. aastajasa käsitirjades mõlemate tähtede ärawahetamine ette tuli. Näit. Slaawi keeles juhtus k sagedasti rõhualustes juursonade kъ, pъ silpides ehk eesõnades; Wene keeles k muutus jääl kas kahetõdset e-ks (брѣг — берер) ehk kahets o-ks (млѣко — молоко), wõi jäi e-na püßima, mõnikord e-na tõlades, misjuguß häälikut Slaawi keel ei tunne: средство, время, треба, вред, пред, чрез, чрево, трезвый, клей, шлем, член, извлечь; клепать (поклѣп), мрежа (мерѣжа), блеск (блѣстки), клен (клѣн). Ka muudes ühendustes tuli e tihti k asemele: ведро, векша, девер, купель, мелкий, некогда, песок, семья, темя, ja ümberpöördukt, mõnikord tungis täht k sinna, kus etimoloogilist e pidi olema: змѣй, хмѣль, копѣйка, брѣю.

Wõõrakeelsetes laensõnades läks mõlemate tähtede wahetord etimoloogilist ülepäa segasets. Näit.: Елисѣй (greekakeelne Elisaïos), фарисей (gr. farisaïos), Матвѣй (gr. Matphaïos), Аррей (gr. Aggaïos) jne. Leidus ka farnaseid sõnu, akad. Groti korralduste pääle waatamata, kus k ja e pärast kuni wiimse ajani waieldi, kummale neist

tuleb eesõigus anda: рѣшето, рѣсница, рѣдка, лѣкарь. Runa elawas keeles k ja e wahel enam mingisugust wahet ei tohtnud (wõrdle, näit., соловей ja Матвѣй, день ja надѣнь, Моисей ja Алексѣй, монет ja нѣт, средний ja рѣдкий, течь ja рѣчь), muutus kirjutamisewiis loomu-wastajeks ja raskeks. Wiimaks kujunes wahetord niisuguseks, et „elaw keel enam k ei tunne: ta jääb ainult käsitada õigekirjutusesse ja grammatikasse“ (Я. К. Грот. Спорные вопросы русского правописания, стр. 309). Õppijale said mõlemad tähed „üheks kõige raskemaks Wene keele õigekirjutamise peenuseks“ (А. И. Соболевский. Лекции по истории русского языка, стр. 61). K tarwitamine muutus ülepää juurõnades ja tuletuslõppudes „harjumuse asjaks, kus ajaloolisele alusele au pakuti, ilma et tema õige tarwitamise eest oleks hoolitsetud (Грот. Русское правописание, § 67).

Mainitud põhjustel heideti k uuesti kirjamiihist hoopis wälja, igalpool tema asemel e tarwitusele wõttes.

Täht e.

k wäljalangemisega tõuseb wajadus tähte e jääl kahe täpiga ära märkida, kus ta kui jo kõlab ja isemõistet tähendab: мел (friit), мѣл (pühkis); небо (taewas), нѣбо (turgulagi). Aga et lausest juba selgub, kuidas iga sõna mõista ja lugeda tuleb, siis on e tarwitamine soowitawaks, kuid mitte sunduslikuks tunnistatud.

Tarwis tähele panna, et e-d iialgi ei kirjutada o asemel, kui wiimne täie kõlawusega u järel seisab, ehk kirjähäälikus on, wõi prantsuskeelsele gn-le wastab: миллион, Иоанн, Иосиф, батальон, почтальон, компаньон. Sõnu,

nagu сeриозный, куриозный (Staalia feeli curioso), kus Salla keeles ü, Brantfufe keeles eux leidub, mõib ka e-ga kirjutada: серьезный, курьезный.

ë ja o päraft ж, ш, ч, щ.

Et ж, ш, ч, щ ifeenejefst pehmesti kõlawad, siis haftas rõhu all olem e juba XII. aastajal e-ts muutuma: жё, шё, чё, щё, millele ojaline o-ts muutumine järgnes. Wiimaks jäi tähe e o-ts ümberfujunemine lõpulifelt peatama:

1) rõhu all sõnade lõpus: свежо, хорошо, горячо. плечо;

2) rõhutawas kaffihäälikus ой: чужой, большой;

3) rõhualuses liites ок: сверчок, пушок, кружок;

4) rõhualuses liites ов, harilifelt pärisnimedes: Чи-жов, Большов, Горячов, Борщов; erandina juurõnas: шов;

5) ainsufe kaasaütleva rõhualuses lõpus: ножом, шалашом, душою, мечом, свечою, плащом:

6) sõna sees rõhu all olevates lahlistes silpides, f. o. niijugustes, mis täishäälikuga lõpewad: шопот (шептать), шорох (шероховатый, шершавый), обжора (обжираться). Grand: еще.

Kõigil teistel kordadel, f. o. umbhäälikuga lõppewates finnistes silpides, finnistes juurojades, finnistes muutelõpudes kirjutataffe ë: щет-ка, жест-кий, шелк, счет, лжешь, ре-шен, те-чешь, наре-чен, присты-жен.

Grandina kirjutataffe o harukordadel finnistes rõhualustes silpides e asemel, kui ühtemoobi kõlawate sõnade wahel tahetasse mõisteliift wahet teha: черт (род. п. мн. ч. от черта) ja чорт (дьявол), шесть (kuus) ja самшост (kuus seemet), душенька (hingefene) ja душонка (kõlvatu hing), жены (naise) ja жоны (naised).

ë ja ó pärast ц.

Kui umbhääliku ц kahels lahutame, siis saame temast ts. Umbhäälik s harilises kõnekeeles püüab aga lähemaid pehmeid häälikuid kõwendada: держись kõlab kui держис ehk koguni держис, купаться — купатса, кататься — цифра — цыфра, сюда — суда ehk суды. Selle wofaalharmonia — seaduse järel kirjutatakse: цыфер-блат, цыкуль (ladinaš. circulus), цырульник (lad. chirurgus, poolaš. cylulik).

See pärast tuleb igal korral и-taguse rõhualuse e asemel kõwendatud häälikut o tarwitada: лицо (лицевой), кольцо (кольцевидный), айцо jne.

Тäht ө.

Тäht ө on Greeka keele kirjamärk, mis sääl wanasti teistmoodi kõlas kui ф. Kuid juba ammu ühinesid need mõlemad umbhäälikud foneetiliselt. Ja ühesuguselt väljaraägitatawatena laenati mõlemad ka Wene keelde. See pärast leiame wanemates wenekeelsetes käsikirjades ärawahetamisi: Феодор, Феодосий — Θεοδωρ ja Θεοδοσιος asemel.

Ehk küll õpetlaste arvamised ө väljakeitmise poole kaldusid, ometi püüis ta wiimse ajani, selle pääle waatamata, et Greeka keele tundmatuse tõttu raske oli mõlemate tähtede õiget kohta üles leida. „Neg on kätte tulnud,“ nõudis juba 30 aasta eest akad. Grot, „seba Wene aabiša monopolisti wäja tõrjuda ja kirjutama hakata: Мефодий“.

Тäht ө on nüüd wälja heidetud ja ainult ф tarwitusele jäetud: Афанасий, кафедра, фимиам, Фома.

Тäht ѣ.

Wuistiselt kostis ѣ häälikuna, mille kõlawus lühike ja osalt wäljaarenematu oli. Mja jookšul kadus ta mõnedes

uhtumistes ära, teistes muutus o-fs. Sõnu, nagu: дѣва, дѣно, гѣнати, сѣна, сѣказька jne. hakati rääkima ja kirjutama: два, дно (ср. донный), гнати (выгон), сна (сон), сказка (сказочник).

Sõnade lõpuft langes ъ, kui häälik, täiesti wälja, kuid jäi kirjawiiſis peatama ja hakkas „kõwendamistemärgina“ esinema. Wiimne ülesanne ei wõinud asjatahaseft põhjendatud olla, sest kui sõnade lõpus „pehmendamistemärk ъ“ puudus, siis kõlasid lõpu umhäälikud iseenesest juba kõvasti. Oles, näitusels, asjata kõwendamistemärki tarvitada sõna-des: пятьдесят... восемьдесят (desят on sõna „desjät“ mitmuse omastawa miistne vorm), сам-десят, сажен (mitm. omast. sõnast сажень).

Samuti ülesliigsena oles ъ mitmuse omastawas neis sõna-des, mis ainsuse nimetawas ян-gi lõpewad ja millel lõpu eel umhäälik eht poolhäälik и on. Sest mitmuse omastawas kõlawad nad kõik, harwad erandid arwamata (nagu: барышня, кухня), kõvasti: басня — басен, башня — башен, бойня — боен, колокольня — колоколен, конюшня — конюшен, обедня — обеден, песня — песен, сотня — сотен, таможня — таможен; ага барышень, кухонь.

Mainitud põhjustel on kõwendamistemärgi ъ kirjutamine sõnade lõpuft wälja jäätud: дом, меч, сад, хлеб.

Sõnade sees langes ъ wälja:

1) Wõõrakeelsetest liitsõnadest täishäälikute eest: контр-адмирал.

2) Sõnade ühendustest kõwade täishäälikute а, о, у eest: суметь, сузить, сумасшедший, разум, предоста-влять jne.

3) Liitsõnade lahutuskohtalt pehme täishääliku и eest, kui see ы-na kuulub (ѣ+и=ы): предыдущий — пре-

дидуший, возыметь — возиметь, обыгрывать — обигрывать, безызвестный — безизвестный, безыменный — безименный. Igal wõimalusel tuleb aga endisele kirjawiisi vormile, kui foneetiliselt reeglifordsemale (wõrdle, näit., подыму — под ja Slaawi: имати), eesõigus anda.

Kõigil teistel fõrdabel, kui ь fõnade liitumisel lahutamata määrgina esineb, kus harilikelt järgneva fõna esimene täishäälik on eelseiswast liidust ü-taolise fõlawusega eraldatud, kirjutatakse fõna tselkel ь: разъяснять (йа), съесть (йэ), объем (йо), адъютант (йу).

Seega on ь fõnade lõpult ja liitsõnade wahelt wälja langenud, aga lahutamismäärgina fõnade tseltele alles jäetud.

Täht ь.

Rehmenamismärk ь on kõigis juhtumistes, kus teda seni tarwitati, muutmata alles jäänud.

See seadus käib ka nende fõrdade kohta, kus ь ilmub pärast ж, ч, ш, щ: ложь, настеть, режь, речь, прочь, говоришь, вещь jne.

Tähtgi ka ei tohi ta lahutusmäärgina esineda: объедение.

II.

Uuendused sõnade ühendamisest ja muutmistes.

oro ja ero.

Vanasti oli Bene keeles täiskõpulisel omadussõna omastavas käändes (род. п.) ikka oro ja ero. Võpud aro ja яro on wana Slaawi keelest laenatud. Wiimse mõju all kirjutati kunni möödaläinud aastajaja wiimse weerandini aro isegi siis, kui ta rõhu alla langes (слепаго, дурнаго). Siis aga hakati omadussõnu, mille muutelõppude pääle rõhk langes, oro-ga kirjutama: большой — большого, немой — немого. Eft küll juba ammu mitmed õpetlased täieliselt aro väljajätmist soovitasid, jäi ta keeleuuenduseni ometi peatama. Juba kuulus arvustaja W. G. Belinsky otsustas, et „täht a ei pea omadussõnade omastavas käändes mitte leiduma“.

Aga nüüd on see slaawikeelne jäänus, kui põhjendamatalt, Bene kirjavõisist välja tõrjutud. Kõik sõnad, mis omadussõnadega ühtemoodi käänatakse, nagu torbarwulised arwsõnad, mõned aegsõna wormid, asesõnad — wõtawad ainsuse omastavas muutelõpu aro asemel — oro ja яro asemel — ero: ничего, бешеного, доброго, синего, свежего, пятого, любящего.

ые ja не — ык ja ыя asemel.

Juba wanemas Bene keele arenemise ajajärgus olid omadussõnade, arwsõnade, leffsõnade ja aegsõnade mitmuse sugulõpud kõige kolme soo tähendamiseks ühesugused. Wõrdleme nüüdseid worme: божьи, эти, те, все, мои jne.

„Meie (Bene) koolide grammatikate õpetusel,“ ütleb akad. prof. A. J. Soboljewski, „et meespool mitmuse lõpuд *ые*, *ie* olewat, nais- ja kesksool aga *ья* ja *ия* — puudub täiesti mingisugune alus.“ „Mitmuse nimetawa ja osastawa (винит.) käände lõpuд ei tohi soo poolest lasta minna, waid peawad igasuguste sõnade jaoks ühtemoodi olema“ (R. S. Afakow).

Praegune kirjawiisi parandus määras omadussõnades, kordarmulistest arvsõnades, kesksõnades ja asesõnades mitmuse nimetawa ja osastawa (винит.) lõpuд kõigile sugudele ühesarnased — *ые*, *ие*: белые ночи, синие облака, первые ученицы, бегущие дети, такие причины.

одни endise онъ асемеле.

Mitmuse arvsõna käanded *одни* ja *онъ* on Bene murratutes wahet tegemata kõikide sugude tähenamiseks tarwitusele wõetud. Siiski pruugitakse enamasti wormi: *одни*. Kirjakeel jättis naissoo jaoks ainult *онъ*.

Uus kirjawiis walis aga pruugitawama wormi — *одни*, *одних*, *одним*, *одними* — kõigi kolme soo sõnade äratähenamiseks: *одни мужья*, *одни бабы* jne.

они endise онъ асемел.

Bene kõnekeeles on mõlemad wormid tuntud, ilma et nende läbi sõnasugudele wahet tehakse. Sagedamini räägitakse: *они*. Kuid juba R. Afakow tunnistas, et „tarwis on üks worm kõikide juhtumiste jaoks wõtta“. „Ehk küll praegusel ajal neist wormidest mõneде pääle on hakatud waatama kui ainult naisugu eriwormide pääle (*онъ*, *онъ*) — kuid ei wanad hallikad ega meieaegne keel ei anna õigust

seesugusest seisutohast finni pidada," ütleb akad. M. J. Soboljewsky.

Uue kirjawiisi järele on lubatud ainult üks worm — они.

ee endise ея asemel.

Glau feel tunneb wormi eë naissoo osastawas (винит. пад. женск. р. от он) kui omastawas (род.) käändes. (Mõrble: самое, одное). Ея worm tekkis kirikuksaawifeelsete lõppude ie ja ia reegliwastastest wäljaarenemistest Wene keele pinnal. Wiimsetele lõppudele Wene keeles wastab alati ee, mille tarwitamine on nüüd lõpuliselt finnitatud; näit. ee мать, ee тетрадь.

Määrsõnu, mis on sündinud nimisõnade, omadussõnade ja arwsõnade liitumise läbi eessõnadega, lubatakse koos ja lahus kirjutada: встороне ja в стороне, втечение ja в течение, вдвое ja в двое jne.

Märkus: Lahus peab kirjutama: за границу, sest siin on eraldi kaks isesugust sõna, kuna sõna „заграница“ ei ole Wene keeles olemas.

Sessõnad ja eelliidud: из, воз, вз, раз, роз, низ, без, через, чрез — kirjutatakse täishäälikute ja kõlawate umbhäälikute ehk kaashäälikute eel muutumata ja koos, aga linniste umbhäälikute к, п, с, т, ф, х, ч, ш, щ eel kirjutatakse küll koos, kui з muutub c-ks: извещать, воззвание, взглянуть, разбирать, разлука, розговенье, низвергать, бездождие, безмолвие, чрезвычайно, исправление, воспитывать, вострепнуться, востожие, смена, расцеловать, расшевелить, роспись, нисходить, бестолковый, чересполосица, чересчур.

Seega une matswa korralduse järele :

1) без, через ja чрез ei ole teistest eesõnadest eraldatud, kus z muutub e-ts;

2) umbhäälikute jekka, mille eel z muutub e-ts, arvatkse ka finnine umbhäälik e. Näit., раз: рассказ, рассматривать, рассада, рассол, расспросы, расстилать, расстрелять, расчет, расселина.

III.

Sõnade poolitamine.

Sõnade poolitamine üleviimisel ühest reast teisi oli üks kõige suurematest endise kirjaviiši raskustest. Ta nõndis hääd foneetifaseaduste tundmist, eeldas põhjalikke teadmisi sõnade koosseisu, tuletamise, isegi laenamise üle pääasjaliselt Kiriku-Slaavi ja wanadest keeldest. Nii jäi haritlastelegi, keda keelepeensused ei huvitanud, mitmete sõnade üleviimine alatiseks wigade allikaks, nagu: нельзя, польза, езда, когда, надменный, крестьянин, москвич; ехт: завтра (за ja утро), Александр (Greeka keeli: Aléxandros), контракт (ladinakeelsest con-tra-ho), транспорт (ladina-keelsest trans-porto) j. p. t. Tihhti tulid üleviimises wormid ette, mis tõepoolest reeglivastased olid: так-тический (greekaelsest sõnast taxis, kus liitumahäälik **ks** (x) jagamataks pidi jääma). Kõik ei mõi tunnustada, et endine joostamisewiis keele kõlakuju oleks edendanud: näit. Мо-сква (сква — umbhäälikute loogu), раз-ум (раз — rõhualune sinmine silp).

Uue kirjaviiši seadused on lihtsad ja selged. Nimelt:

1) Umbhäälikut, mis täishääliku ees on, ei tohi temast lahutada. Seisab täishääliku ees mitu umbhäälikut, siis wiitakse tagumine neist edasi: ко-ро-ва, Моск-ва, Конс-тан-тин.

2) On umbhäälikute loogu sõna algusel, siis jääb ta järgneva täishäälikuga ühte: стре-миться, стрем-ление, стра-на, странст-вие.

3) Kui poolhäälik и umbhääliku eel on, siis jääb ta eelseisva täishääliku külge: вой-на, трой-ной.

4) Sõna lõpul jäävad eelseisva täishääliku külge: a) täht ñ, näit.: са-рай, боль-ной; b) wiimne umbhäälik (Siit selgub, et ühe tähega täishäälelise silbi jätmise ehk ülewiiimine on lubatud: У-ральск, мо-е): сапог, стр-речь; c) umbhäälikutekogu: мо-ло-дость, По-лоцк.

5) Kui liitsõnades esimene liitosa umbhäälikuga lõpeb ja teine umbhäälikuga algab, siis jääb eessõna umbhäälik edasi wiimata. Näituseks: Бес-сонница, под-ходить, раз-лука. Aga: рә-зум, бе-зумие.

Seega on praegu maksvast Wene kirjawiisist kõik endised raskest ülewiiimise seadused wälja jäetud.
